

Razlozi za istovjetnost apologeta Aristida i pisca poslanice Diognetu.

Quibus rationis suadeatur identitas apologetae
Aristidis et auctoris Epistolae ad Diognetum.

Ivan Petar Bock D. I.

SUMMARIUM.

1. Supposita integritate Epistolae ad Diognetum, jam prius satis probata et adhuc confirmanda, inquirendum est primo loco in tempus, quo scripta fuerit epistola, deinde in ejus auctorem, quis scripserit, et tandem in illum »amplissimum Diognetum«, quis lateat sub hoc nomine.

2.—4. Baro Di Pauli vult ex parallelis locis Diogn. 11—12 et Philosoph. 10, 33—34 ostendere epilogum Diogn. 11—12 nil aliud esse quam verum epilogum operis Hippolyti, quod secus esset truncatum. Sed neglecto epilogo utriusque operis, ab historia tradito, neglexit etiam attendere evidenti recapitulationi et conclusioni, quam exhibet ultimum (34.) caput Philos. pro illo libro et toto opere; praeterea neglexit majores locos parallelos inter Diogn. 8—10 et Philos. 10, 33—34 ac simul divergentias inter totam doctrinam orthodoxam Diogn. c. 1—12 de Verbo et inter subordinationismum Philos. 10, 33—34; quibus omnibus non solum confirmatur traditio de genuinitate epilogi Diogn. 11—12, sed etiam sat clare innuitur, jam S. Hippolytum circa annum 230. ante oculos habuisse totam Epistolam ad Diogn. (c. 1—12.), quod ipse Kihn jam innuerat anno 1902.

5.—7. Ulterius plerique auctores, nixi adjunctis temporis et internis rationibus, cum Bardenhewer docent Epistolam ad Diogn. jam secundo saeculo verisimilius scriptam esse; immo, et »novitas hujus instituti« et genuina appellatio »apostolorum discipulus« (11, 1) et tonus similis Ignatiano et Johannaeano tono monent nos non ultra priora decennia secundi saeculi progredi. Scriptorem epistolae esse aequalem apologetarum Quadrati et Aristidis ipse Kihn ex indole simplici, affectuosa, aspernante apparatus scientificum posteriorum apologetarum et ex miti tono, anteverte S. Justini indignationem de inauditis calumniis contra christianos postea demum prolatas, ostendit.

8.—10. Immo Dre Berdenhewer concedente nonnisi varias assonantias (Anklänge) inter Epistolam ad Diogn. et Apologiam Aristidis, Dr. Kihn et cum ipso Doulcet et Krestnikov ex concordia judiciorum Diogn. et Apo-

logiae de paganis et de Judaeis nullo respectu habito ad typicam indolem Veteris Testamenti, et ex eodem modo utriusque scripti alludendi solum ad S. Scripturam verisimilem reddunt opinionem unum eundemque Aristidem esse auctorem Apologiae et Epistolae. Confirmantur haec ex simili modo loquendi de nova doctrina, de Deo ejusque Filio, nulla commemoratione interim facta de Spiritu Sancto . . . , ulterius ex eodem modo, quo utrimque cruciatus et mors Christi nullo modo gentilibus, sed nonnisi Judaeis ascribuntur, tandem ex magnifica descriptione vitae et morum christianorum in utroque opere. Habetur tamen progressus inter doctrinam magis theoreticam Apologiae et inter apostolicum et affectuosum modum loquendi Epistolae.

11.—12. Afferuntur denique verisimiles rationes pro identitate Hadriani et illius »amplissimi Diogneti«, ad quem directa est epistola. Hadrianus secundum historicos scriptores revera anno 125.—126. moratus est Athenis mysteriisque Eleusynis initiatus, accepit Quadrati et Aristidis Apologias et aliquandiu satis magnum studium religionis christianae cognoscendae ostendit favoremque christianis praestitit. Quare optime ad eum quadrant et tempus scribendi et titulus et argumentum Epistolae.

1. U drugom broju predprošlog godišta »Bogoslovske Smotre« (1929. 97.—121.) nastojao sam obraniti tezu Dra Henr. Kihna o cjelovitosti pisma Diognetu protiv većine modernih patrologa. Mislim, toliko sam barem dokazao, da su premnogi prigovori glavnih korifeja Dra Funka i Dra Bardenhewera ništetni ili pretjerani, i da tradicija o cjelovitosti poslanice, posvjedočena po jednom već propalom rukopisu i njegovim prijepisima, nije izgubila svoga prava, dok se čvršći dokazi ne navedu za protivno mnijenje.

U ovom drugom članku hoću da pristupim mnogo težem pitanju o autoru te poslanice; a prvi moj korak u tom smjeru tiče se vremena, kada je nastalo ovo krasno remek-djelo, koje je i s dogmatskog gledišta posve ispravno i uz to klasičnim grčkim jezikom napisano, te gotovo nalik na melodično-ritmičku pjesmu. Iza toga ćemo direktno raditi o autoru i konačno o naslovniku ove poslanice. Prije svega se veselim, što mi neki protivnici u jednom dosada još premalo obrađenom prigovoru pružaju građu, da potkrijepim tezu Kihnovu o cjelovitosti pisma i ujedno da točnije označim, kako je po svoj prilici već sv. mučenik Hipolit oko g. 230. pri koncu svoga spisa »Philosophoumena« upotrijebio a donekle također u smislu svoga subordinacionizma iskrivio pravovjernu nauku pisma Diognetu o Logosu.

2. Baron Andr. di Pauli u svom članku »o posljednjim poglavljima pisma Diognetu«¹ ističe neka paralelna mjesta iz skrajnjih poglavlja »Philosophoumena« (10, 33—34) i poslanice Diognetu

¹ Theologische Quartalschrift, Tübingen, 1906. 28—36.

(11—12), pa iz ove sličnosti zaključuje, da 11. i 12. poglavlje pisma Diognetu nisu ništa drugo nego svršetak opsežnog djela »Philosophoumena«, koje da je pri kraju okrnjeno.

Dopuštamo neku sličnost misli; ali se ta sličnost misli i samih izraza barem jednako proteže i na 10. bez dvojbe autentično poglavlje pisma Diognetu i tako potkrepljuje mnijenje Kihnovo, da je već Hipolit poznao cjelovito pismo Diognetu, naročito tri posljednja poglavlja (10. 11. 12.). Nadalje uz sličnosti između svršetka »Philosophoumena« i pisma Diognetu valja nam istaknuti i opreku između ispravnog shvaćanja Logosova u pismu Diognetu i izvrćanja te nauke o Logosu kod Hipolita. Napokon ničim nije dokazana tvrdnja, da su »Philosophoumena« pri koncu okrnjena; baš protivno, autor je u tri posljednja poglavlja (32. 33. 34.) posve iscrpao skrajnju tačku svoga rasporeda, što ga je sam označio na početku svoje 10. knjige, gdje ovako piše: »Ovo je sadržaj 10. knjige »Refutacije svih hereza: Jezgroviti prijedlog svih filozofa, jezgra svih hereza i konačno: koja je nauka istine.«

Na ovu posljednju tačku svoga programa Hipolit se očito osvrće, kad u početku svoga pravog epiloga ili skrajnjeg (34.) poglavlja veli: »Takova je istinita nauka o božanstvu, o ljudi Grci i Barbari, Haldejci i Asirci, Egipćani i Libljani, Indijci i Etiopljani, Kelti i Latini na čelu carstva, i svi žitelji Evrope, Azije i Libije, kojima ja postajem savjetnik kao čovjekoljubivi učenik čovjekoljubivog Logosa, da doletite te se dadnete od nas poučiti, koji je pravi Bog i koje je njegovo dobro uređeno remek-djelo, da ne marite za sofizme izvještačenih govora ni za isprazna obećanja varavih heretika, nego da pazite na plemenitu jednostavnost priproste istine. Po toj spoznaji uteći ćete vatri suda, koja vam prijeti, i mračnim raljama tamnog tartara, što ga riječ Logosova ne rasvjetljuje... I tomu ćeš izbjeći, kad si poučen o pravom Bogu; pa ćeš imati besmrtno i nepropadljivo tijelo zajedno s dušom i postignut ćeš kraljevstvo nebesko, ti, koji si živio na zemlji i upoznao nebeskoga Kralja, i bit ćeš drug Božji i subaštinik Kristov, nepodvrgnut nikakvim strastima ili mukama ili bolestima. Jer si postao Bog. Koja si god naime zla pretrpio kao čovjek, ona ti je (Bog) davao, jer si čovjek; štogod je pak u Boga, to ti je Bog obećao dati, jer si učinjen Bogom, kad si se rodio besmrtno. To će reći: Poznaj sebe, dok priznaješ Boga, koji te je učinio. Jer spoznaju samog sebe postiže onaj, koga je On pozvao, da ga spozna.

Stoga, ljudi, ne ljubite uzajamnog neprijateljstva niti oklijevajte, da se opet sporazumijete. Krist je naime Bog iznad svih, koji je odlučio očistiti ljude od grijeha, preobrazujući starog u novoga čovjeka. Njega je od iskona nazvao slikom po uzoru, kojim tebi iskazuje svoju ljubav. Povedeš li se za njegovim uzvišenim zapovijedima, postat ćeš dobar nasljedovatelj dobrog a

(Boga) i bit ćeš nalik na nj, čašćen od njega. Jer Bog ni malo ne oskudijeva,² pošto je i tebe učinio Bogom na svoju slavu.»

To je svršetak svega spisa »Philosophoumena« u točnom prijevodu. Imamo u njemu uz direktnu apostrofu svih naroda kratku rekapitulaciju negativnog i pozitivnog sadržaja cijele 10. knjige i svega spisa, skopčanu s praktičnom i dosta čuvstvenom opomenom, da se neznabošci i heretici obrate na pravo kršćanstvo, a vjernici da žive dostojno svoga kršćanskog poziva kao pobožanstvenjeni nasljedovateli Božji. To je sve, što treba za zaobljeni epilog ovoga djela, a bez mnogih nespretnih tautologija i nezgrapnih zavlčenja ne mogu se dodati ona dva posljednja poglavlja pisma Diognetu, koja i po jedinom rukopisu nisu zapremala drugog mjesta.

3. S druge strane ipak rado priznajem razne paralelne misli i izraze, osobito u trima posljednjim poglavljima poslanice Diognetu i u zaglavnom dijelu spisa »Philosophoumena«, pa se i meni ove paralele čine tako značajnim, te se tu jedva može pomisliti na slučajno suglasje.

Prije svega već je Dr. Kihn g. 1902.³ upozorio učenjake na dvostruku paralelu u 10. bez dvojbe autentičnom poglavlju pisma Diognetu i u epilogu »Philosophoumena«. Vidjeli smo pri koncu ovog epiloga, kako Hipolit upravo na neobični način ističe: »Jer si postao Bog«, i opet: »I tebe je (Bog) učinio Bogom« ... i u vezi s ovim jakim izrazima govori o dužnosti kršćana prema drugim ljudima, osobito prema neprijateljima; nadalje izrijeком veli, da će kršćanin tako postati dobar nasljedovatelj dobrog Boga. Iste dvije misli istim riječima ističe i pisac Diognetu u 10. poglavlju, samo što on još više naglašuje dužnost djelotvorne ljubavi prema potrebnima, gdje veli: »Staneš li ljubiti Boga (koji je tebe prije toliko ljubio), nasljedovat ćeš njegovu dobrotu. No nemoj se čuditi, što čovjek može nasljedovati Boga. . . Tko uzima na se teret svoga bližnjega... tko darove, primljene od Boga, dijeli potrebnima, te postaje Bog podarenih, taj je nasljedovatelj Božji.

Funk ovdje dobro primjećuje s prvim izdavačem toga pisma, da je pisac tu natuknuo poslovicu: »Homo homini Deus« (Čovjek postaje Bog čovjeku, t. j. po djelima milosrđa). Ali krivo misli, da se ne tumači, kako se dobročinitelj može zvati ne samo »nasljedovatelj Božji«, nego i »Bog podarenih«. Radi se naime ovdje o dobročinitelju »potrebnih«, koji dakle poput Boga čuva potrebne u životu tjelesnom ili duhovnom.

Hipolit je ideju o nasljedovanju Božjem i obzirom na izraz vjerno primio iz pisma Diognetu, a drugu smjelu ideju »Bog poda-

² Isporedi s ovom mišlju Apologiju Aristidovu 1, 4: »U Boga nema nedostatka, on ništa ne treba, dok sve drugo njega treba«.

³ »Zum Briefe an Diognet« Theol. Quartalschrift, 1902, 495—498.

renih« nešto je preinačio u smislu pobožanstvenjenja svakog kršćanina po milosti Božjoj. Ali i u ovom smislu ostavio je smjeli i neobični izraz: »Postao si Bog«.

Treću paralelu, što se tiče misli pa i samog izraza, nalazimo još prije u pismu Diognetu (8, 7), gdje se spominje »čovjekoljubivi Bog«, i opet na početku posljednjeg poglavlja »Philosophomena«, gdje Hipolit sebe zove »čovjekoljubivim učenicom čovjekoljubivog Logosa«.

Na istome mjestu imamo i stvarnu paralelu sa Diogn. 11, 1. Pisac Diognetu na početku svog epiloga opravdava svoj učiteljski autoritet i postupak prema samim neznabošcima, koje hoće da upozna s istinom, govoreći: »(Ovo učeći,) ne propovijedam, što mi je tuđe, niti se bavim neumjesnim istraživanjima, nego postavljam učenikom apostola, postajem učiteljem narodâ (neznabožaca): što mi je predano, to dostojno po službi svojoj priopćujem onima, koji postaju učenici Istine«...

Hipolit u trećem stoljeću nije se mogao tako lako nazvati (neposrednim) »učenikom apostola«. Međutim i on upravo na početku svog epiloga (c. 34.) hoće da opravda svoj postupak i zato s očitim obzirom na spomenuto mjesto poslanice Diognetu (11, 1) razglaba najprije općeni pojam »naroda — neznabožaca« te im se onda preporučuje, nazvav se »savjetnikom njihovim i čovjekoljubivim učenikom čovjekoljubivog Logosa«, koji ih uči pravoj istini o Bogu...

4. Uz to rado priznajem i potvrđujem također druge neke stvarne paralele, što ih je Di Pauli naveo u spomenutom članku (str. 32.), premda ove ne udaraju toliko u oči, koliko gore istaknute, gdje se često radi o istim mislima i samim izrazima. Ali se odlučno treba ograditi protiv čudne nedosljednosti ovoga pisca i njegovih autoriteta (Bunsen, Dräseke, Bonwetsch). Ovi unaprijed proglašuju svoje nedokazane teze: A) Dva posljednja poglavlja, što se u rukopisu nalaze pri kraju poslanice Diognetu, nisu i ne mogu biti autentična; B) Sigurno se spis Hipolitov »Philosophomena« nije tako završio, kako ga sada prikazuje sačuvani tekst. Mjesto da bi najprije strogim dokazima kušali oboriti stoljetnu tradiciju o svršetku tih spisa, potvrđenu po samim rukopisima, ili da bi barem uvažili sve sličnosti pa i nesličnosti svega pisma Diognetu sa spisom Philosophomena, oni isključivo argumentiraju iz nekih analogija tobožnjeg dodatka poslanice Diognetu, gdje se u najboljem slučaju može govoriti o nejasnoj aluziji na konačna poglavlja »Philosophomena«, pa iz toga odmah zaključuju: Dakle epilog, koji stoji na kraju pisma Diognetu, ima stajati na kraju djela Hipolitova.

Protiv te samovoljne metode tvrdim: Ili Hipolit ne stoji u nikakvoj vezi s pismom Diognetu te su sva tako zvana paralelna mjesta iz svih poglavlja samo slučajna; ili pak, ako se utvrde sve

paralelne misli i riječi diljem svega pisma, to treba priznati, da je Hipolit poznao čitavo pismo Diognetu i njime se poslužio, te da nema nikakva razloga, isključivo na temelju nekih paralela, Hipolitu pripisati samo ona dva posljednja poglavlja poslanice Diognetu.

Usvajam drugi dio ove dileme s onom vjerojatnošću, koju toj tezi podaju sve gore spomenute paralele; a napose još ističem nešto o prekama između pravovjerne nauke pisma Diognetu o Logosu i krivih subordinacijskih nazora, što ih je Hipolit također pri koncu svojih »Philosophoumena« razvio o istom božanskom Logosu.

Štogod pisac u pismu Diognetu tvrdi o Logosu, posve je ispravno i pravovjerno. O njemu veli (c. 7, 2...), da »je sam sve-silni Stvoritelj svega i nevidljivi Bog nastanio Istinu i nedokučljivoga Logosa među ljudima«. Nadalje: »Nije On poslao kakova slugu... nego samog Graditelja i Stvoritelja svemira, po kojem je stvorio nebesa..., kao što Kralj šalje Sina Kralja; poslao ga je kao Boga, poslao ga kao Čovjeka ljudima...« I opet (c. 9, 2): »Sam je predao vlastitog Sina svoga, cijenu otkupljenja za nas...«; (c. 10, 2): »Poslao je njima jedinorodenog Sina svoga«; pa i u tobožnjem dodatku (11, 1...5) čitamo posve ispravne riječi: »Što mi je predano, to dostojno po službi svojoj priopćujem onima, koji postaju učenici Istine. Tko naime, kad se valjano uputio i sprijateljio s Logosom, ne bi nastojao, da jasno shvati, što je po Logosu očito pokazano učenicima, kojima je to Logos očitovao, kad se vidljivim načinom objavio, otvoreno govoreći?... To je Onaj od iskona, i javi se kao novi; star je pronađen, a uvijek se mlad rada u srcima svetih. To je onaj Vječni, o kom se veli, da »je danas Sin« (Hebr. 1, 5 coll. ps. 2, 7: »Ti si Sin moj, ja sam te danas rodio...«).

Nasuprot u autentičnim spisima Hipolitovim, također pri kraju »Philosophoumena«, nauka o Logosu posve je natrunjena krivim subordinacijskim idejama, kako to priznaje i Dr. Bardenhewer.⁴ Kao što naime Hipolit u spisu »Contra Noëtum c. 10« krivo razlikuje »nutarnjeg Logosa« (*Λόγος ἐνδιάθετος*), koji da je najprije nelično egzistirao u Ocu u jedinstvu s Njime i bez razlike, od »drugog, objavljenog Logosa (*ἔτερος, Λόγος προσηγορικὸς*)« koji je tobože kasnije kod stvorenja svijeta izašao iz Oca kao vlastito lice, »u ono vrijeme kada, i na onaj način, kako se Ocu svidjelo«: tako je ova kriva teorija još izrazitija pri kraju »Philosophoumena«. I tu (l. 10. c. 33.) spominje se Logos najprije kao *ἐνδιάθετος τοῦ παναντὸς λογισμὸς* interior universi ratiocinatio, dakle u smislu neličnog nutarnjeg svojstva Božjega, a ne u smislu »lične Riječi i Sina Božjega«. Tek poslije, »kad je Logos izašao iz Oca, p o s t a o⁵

⁴ Geschichte der altkirch. Litteratur II, 550.

je prvorođena Riječ njegova, koja ima u sebi ideje prlje zamišljene u Ocu, i zato, kad je Otac zapovjedio, da svijet postane, Logos je sve to potanko izvršio i tim omilio Bogu«. Dapače se Hipolit malo dalje u istom 33. poglavlju ne žaca tvrditi: »Bog je mogao i tebe učiniti Bogom, kad bi to hotio bio; imáš uzor primjer Logosov«. Dakle po Hipolitu Logos je ovisan o volji Božjoj i podvrgnut Ocu, i zato je sveti Kalist pravom nazvao Hipolita diteistom (dvobošcem).

Tim krupnim zabludama Hipolitovim nema traga u svem pismu Diognetu, pa ni u dva posljednja poglavlja. Dapače neki su tako daleko išli, da su tom svršetku poslanice podmetnuli p a t r i p a s i j a n s k u nauku, protiv koje se Hipolit vazda odlučno borio (V. Kihn, Ursprung des Briefes an Diognet 137, 155.). Stoga imamo ovdje novu potvrdu, da taj epilog ne pripada Hipolitu.

*

5. Tim smo ujedno sa velikom vjerojatnošću dokazali, da je poslanica Diognetu već oko g. 230. opstajala, kad smo iz gornjih paralela zaključili, da se Hipolit pri kraju svojih »Philosophoumena« poslužio mislima i izrazima onog pisma. Prema tomu već je Dr. Kihn g. 1902. u gore spomenutom članku pravom zaključio: »Ako je moje mnijenje (o paralelama između Diogn. 10, 3—4 i Philos. 10, 33—34) ispravno, potvrđuje se njime egzistencija pisma Diognetu oko g. 230. nutarnjim svjedočanstvom«. Sve druge sličnosti, što su ih kasnije sami protivnici Kihnovi konstatirali između ova dva epiloga, mogu samo utvrditi to mnijenje.

U ostalom ima i drugih razloga, poradi kojih Bardenhewer⁵ veli: »Da je pisac u drugom ili u trećem stoljeću živio, tomu ne će sad više nitko prigovarati. Unutar ovog razdoblja razilazit će se mnijenja. Većina istraživalaca prihvaća drugo stoljeće, a pretežnija vjerojatnost naginje se u prilog tom datiranju. Kršćanstvo vrijedi još kao nova religija; vladanje kršćana još u obilnoj mjeri pokazuje crtice najranije mladosti Crkve. Ne samo mržnja pogana nego i neprijateljstvo Židova ispoljuje se još u djelotvornim zlostavljanjima. Niti u pitanjima naslovnika niti u odgovorima piščevim ne će se moći ništa naći, što bi se kosilo sa stanjem stvari u drugom stoljeću. Svakako »se dosada nije donijela ni sjena kakovu dokazu, da pismo potječe iz kasnijeg vremena« (Krüger)«.

6. Ali također unutar drugog stoljeća možemo uz pomoć nekih nutarnjih i vanjskih razloga točnije odrediti ovo datiranje. Imajmo na umu, da se to pismo kroz stoljeća pripisivalo svetom mučeniku Justinu († oko 165.). Tek je Tillemont († 1698.) iz klasičnog jezika i uglađenog sloga poslanice Diognetu oštroumno dokazao, da tu ne može biti govora o autorstvu Justinovu. Ali je svake pažnje vri-

⁵ Loco cit. I, 297.

jedno, što ga je sam Tillemont, vrsni poznavalac toga pisma, uvrstio među spise prvoga stoljeća, premda treba baciti njegovo mnijenje, po kojem način prikazivanja židovskog bogoslužja u sadašnjosti (*πρὸς ἄγνοοι...* tobože dokazuje, da je pismo napisano prije razorenja grada Jeruzalema. To je mnijenje svakako krivo, jer tek na medi prvog i drugog stoljeća i osobito u vrijeme židovske bune za vladanja Hadrijanova poganski su Rimljani sve više razlikovali kršćane od Židova, kako to čini naslovnik pisma Diogneta, dok se prije kršćanstvo držalo za sektu židovsku.

No imamo još i nekoliko drugih razloga, da to pismo datiramo iz prvih decenija drugog stoljeća.

Prije svega nije na odmet jasno svjedočanstvo piščevo, da je on »učenik apostola« (11, 1), dok se ne dokaže neautentičnost ovoga poglavlja. Vidjesmo, kako se Hipolit u 3. stoljeću nije više usudio zvati s učenicom apostola, premda i on usvaja naslov »učenika Logosova«, naime u širem smislu, jer ga je unutra Logos prosvijetlio pa je i posredno (preko apostola i njihovih učenika) poučen od Logosa. No pisac Diognetu na ovome mjestu ističe svoj osobiti ugled i pravo, »da po službi svojoj priopći, što mu je predano, onima, koji postaju učenici Istine« (11, 1). I zato treba te riječi »učenik apostola« uzeti u užem i neposrednom smislu, u kojem su se i tada obično upotrebljavale. Ovo vrijedi dotle, dok se ne dokaže nemogućnost užega smisla u ovim prilikama. Sv. Ivan apostol živio je do početka drugog stoljeća, te je pisac naše poslanice lako mogao biti učenik njegov, ako je svoje pismo napisao u vrijeme apologeta Kvadrata (oko g. 126.), što ga Evzebije zove učenicom apostola. Ljubezno pismo Diognetu i tonom i sadržajem dosta je nalik na spise Ivanove.

7. Dokazao sam prije u jednom članku o apologetu Aristidu⁷ kako se na temelju tradicije i gotovo svih natpisa, osim interpoliranog sirskega, i Apologija Aristidova ima datirati iz istog vremena. Što su već Evzebije i Jeronim natuknuli u svojim kronikama, to Španjolac Pavao Orozije izrijekom tvrdi,⁸ da su Kvadrat i Aristid svojim apologijama, upravljenim caru Hadrijanu, dali povod reskriptu, po kojem je ovaj car naredio prokonzulu Fundanu, da se blaže i pravednije ima postupati sa kršćanima, dok im se ne bude dokazao kakov zločin.

Dr. Kihn u svojoj monografiji o postanku pisma Diogneta (str. 83.) na temelju zamjernih historijskih razloga dokazuje, kako i pismo Diogneta pripada od prilike istom vremenu poslije smrti Ignacijeve i prije javnog djelovanja Justinova. Pismo pretpostavlja (c. 1.; 2, 1; 5, 11—17; 6, 9; 7, 7—8; 10, 8) dosta veliko progonstvo kršćana sa strane Židova i pogana, kakovo je haralo za vladanja

⁷ »Život« 1928. 8.—10.

⁸ Hist. I. 7, 12, 2. Migne, P. L. 31, 1092.

Trajanova i za prvih godina vlade Hadrijanove. Ali duh pomirljive ljubavi, što provejava čitavo pismo u opreci sa žestokim gnjevom, izraženim u Apologijama Justinovim, bolje pristaje u vrijeme apologeta Aristida, neposredno prije izdanja reskripta Fundanu. Još nema govora o općenitoj hajci na kršćane, prouzročenoj po »barbarskom i okrutnom ediktu Marka Aurela« (Melito kod Evzebija, Hist. eccl. 4, 26). Autor našega pisma zna, da se obraća odličnom, dobrohotnom i pravednom mužu, što ga treba samo poučiti o biti kršćanstva, da stane na put progonstvu.⁹

I ono, što veli pisac o odnosu kršćanstva prema poganstvu i osobito o socijalno-gradanskim prilikama ter uzornoj religioznosti i ćudorednosti kršćana, najbolje pristaje u početak vlade Hadrijanove. Pisac odbija prigovor »bezboštva«, dokazujući ludost poganskog kumirstva. Mudro šuti o obožavnju carevâ i osobito ističe, kako su kršćani najbolji građani, dopače životvorni i konservativni elemenat u državi, te da su nova vjerska zajednica samo obzirom na religiju, dok se u obiteljskom životu i u socijalno-političkom vladanju ne razlikuju od Helena (c. 5.—6.).

Kršćani, veli on, po domovini, jeziku i običajima svojim ne razlikuju se od ostalih ljudi, nisu dakle mrka, mizantropska i mračna sekta niti separatisti u onom smislu, u kojem je Tacit prikazao Židove (Hist. 5, 5). Prigovor protudržavnosti odbija se riječima: Kršćani stanuju u gradovima Grka i barbara, prilagođuju se običajima njihovim u odjeći, hrani i vladanju te se pokoravaju općim zakonima i, da se platonskim načinom izrazimo, oni su životni princip države, to j. ono, što je duša u tijelu.

Oni istina priređuju zajedničke gozbe, ali ne uživaju novih, zabranjenih jela. Protiv potonjeg, sve češćeg prigovora rodoskrvnih brakova i ćedomorskih gozbi, o kojem kasnije toliko raspravljaju Atenagora, Minucije Feliks, Tertulijan..., pisac Diognetu još ne treba da obrani kršćane svoga vremena. Pismo njegovo, što se tiče duboke svesrdne vjere i ljubavi zgodno nadovezuje na poslanice Ignacijeve, te se brižno čuva bogoslovnih refleksija i profanog znanstvenog aparata potonjih apologeta, premda svaki redak odaje finu klasičnu izobrazbu ovog pisca, koji u svoje vrijeme znade također veoma vješto baratati dialektičnim oružjem. On ipak svuda smjera na praktični život kršćanski, te su mu zato vjera i spoznaja nerazdružive. I u tom se drži također metode samih apostola i njihovih učenika. Pripovijedajući povijest života Gospodinova, njegova beskrainog milosrda, njegova utjelovljenja, skrajnjeg poniženja i uzvišenja, apostoli su ujedno ljudima zorno i živahno prikazali nauke Kristove te čudesnu djelatnost njegovu, i time su ih uputili na bit i jezgru svega kršćanstva. Pa kako su ljudi željni spasenja bili plemenita i prosvijetljena duha i osjet-

⁹ Vidi opširnije izvode u monografiji Kihnovoj, 76.—79.

ljiva srca za uzvišenost kršćanstva, primili su radosnu blagovijest evanđelja bez školskih demonstracija i znanstvenih razlaganja filozofskih duboklija. Stoga su se ti prvi pisci u svojoj književnoj djelatnosti također držali jednostavnog epistolarnog sloga, i dali su se na pisanje prigodom konkretnih događaja i upita. Te metode pretežno se drži i naš pisac (c. 1; 7—12). Od drugog do šestoga poglavlja sadržaj je pisma istina zahtijevao apologetsku metodu, ali se ni tu pisac nije odrekao priprostog i živahnog epistolarnog oblika.

Poslanica Diognetu, što se tiče književnog oblika, stoji na međi dvaju vremena: priprostog poapostolskog doba i učevnijeg apologetskog razdoblja, kada su i neprestani napadaji židovski i novotarije gnostičke i radoznala pitanja izobraženih plemenitih pogana zahtijevali znanstveno obrazlaganje i obranu kršćanskih nauka. Stoga je sama Providnost Božja u ovo vrijeme pokrenula čitav niz učenih branitelja. Kako su ovi bili pametni, stali su pred neznaočcima zaodijevati kršćanstvo u ruho filozofskog sustava, po kojem se ipak ne učimo ispraznoj ljudskoj nadrimudrosti, nego nebeskoj filozofiji, t. j. istinama o prapočelu i konačnoj svrsi svih stvari, o Stvoritelju i Otkupitelju svijeta, i ujedno nalazimo potpuno zadovoljstvo srca i trajno blaženstvo, za čim su težili najplemenitiji neznabošci. Najodličniji apologeti Aristid, Justin, Melito i drugi su nosili filozofski plašt još i poslije svog obraćenja na kršćanstvo i tako su lakše našli pristupa k izobraženim neznabošcima, da ih predobiju za evanđelje.

Ali kod prvih apologeta ne valja tražiti onu savršenu i svestrano razvijenu apologetsku metodu, koju kasnije nalazimo u spisima Justinovim, Atenagorinim, Teofilovim, Minucijevim i Tertulijanovim. I ovdje možemo od decenija do decenija ući u frag sukcesivnom napretku. Pismo Diognetu stoji na međi epistolografije i stroge apologetike; a to se na žalost nije dosta uvažilo, kad su na pr. zamjerali našem piscu, što u opreci sa Justinom tako prezirno govori o ispraznim naukama domišljatih filozofa (5, 3; 7, 1; 1—4).

Dr. Kihn potanko prikazuje odnos ovog pisma prema raznim apologijama drugog i trećega vijeka (l. c. 87.—94.). Značajne su zaglavne riječi njegove: »U vrijeme Tertulijanovo pa i prije već protiv Marciona apologeti su imali uz ljubav Božju isticati također pravednost njegovu i pokazati, kako su obje ove kreposti u Bogu složne i nerazdružive. Ali pismo Diognetu, nalik na pisma učenika Ivanova, Ignacija, odiše Ivanovom nježnošću, ljubavlju i svesrdnošću, što je priznao i Hilgenfeld«.

★

8. No dulje i detaljnije moramo se baviti snošajem između Apologije Aristidove i pisma Diognetu. Već g. 1882., kada sirska prijevod i grčka preradba cijele Apologije još nisu bili poznati, Dr.

Kihn je na temelju jedinog armenskog odlomka, koji obuhvaća samo dva prva poglavlja Aristidove Apologije, u 5. poglavlju svoje monografije opširno ispoređivao jedan i drugi spis i došao do vjerojatnog zaključka o identičnosti pisca Apologije i pisma Diognetu. Potonjim objelodanjenjem sirske i grčkog teksta Apologije (g. 1891.) ovaj je zaključak u mnogim tačkama našao novu potvrdu, premda se većina modernih patrologa preslabo osvrnula na izvode Dra Kihna ili ih je zbacila, a da se nije upustila u podrobno pobijanje njegovih razloga. Dr. Bardenhewer g. 1902. navodi kao zagovornike identičnosti Doucet-a, Kihna i Krügera, od kojih je ovaj posljednji opet povukao svoje mnijenje, i onda veli: »Ova se hipoteza može barem na tu okolnost osloniti, što pismo (Diognetu), osobito kod prikazivanja života kršćana, pokazuje mnoge sličnosti (Anklänge) s Apologijom Aristidovom. Ali ove sličnosti nisu dovoljne, da dokažu vjerojatnost istovjetnosti piščeve ili samo istodobnosti jednog i drugog spisa.«¹⁰

Kad bi Bardenhewer istom strogošću novu hipotezu o neautentičnosti dvaju posljednjih poglavlja pisma Diognetu pretresao, ne bi protiv stoljetne tradicije tvrdio nemogućnost autentičnosti, te bi onda našao i više razloga ne samo za istodobnost jednog i drugog spisa, nego i za istovjetnost autora. Za Kihnovo mnijenje protiv Bardenhewera ugrijao se i ruski pisac I. Krestnikov u svojoj monografiji: »Hristianski apologet 2. vijeka, atinski filozof Aristid i jego novootkrita sočinenija« (djela), Kazan 1904.¹¹ Taj pisac na temelju tisućljetne tradicije i svih rukopisa osim jednoga prima poput Kihna mnijenje, da je Apologija predana doista Hadrijanu, a ne Antoninu, pa isto tako brani protiv Bardenhewera istovjetnost autora Apologije i pisma Diognetu, oslanjajući se osobito na ova tri razloga: a) Sud pisca Diognetu o neznabošcima u opreci s drugim apologetima gotovo je isti kao i u Apologiji Aristidovoj; b) Aristid kao i pisac poslanice hvali istina Židove poradi mono-teizma, ali ipak veli, da je njihovo bogoštovlje isto kao i štovanje anđela; c) U poslanici Diognetu kao i u Apologiji nema izričitih navoda Sv. Pisma, nego samo nekih aluzija. Stoga, kaže, s najvećom vjerojatnošću treba i pismo Diognetu pripisati Aristidu.

9. Teško je dakako, posve sigurnim razlozima dokazati ovu istovjetnost autora jednog i drugog spisa, dok nemamo autentičnog izvornog teksta Apologije Aristidove. Potonji grčki tekst u spisu »Vita Barlaam et Joasaph«¹² očito je preraden i na nekim mjestima interpoliran, gdje se potpuno ne slaže sa sirske prijevodom. Ovaj

¹⁰ Gesch. der altkirchl. Litteratur I, 297.—298.

¹¹ V. opširnu recenziju toga djela od M. Haluščynskija u časopisu »Slavorum Litterae theologicae« a. II. (1906.) 98.—102.

¹² Migne, P. G. 96, 1107.—1123.

»je pouzdan snimak izvornog sadržaja, makar i gdje gdje valjda malo netočan«.¹³

Oslanjajući se dakle osobito na sirske prijevode, možemo konstatirati u njemu i u pismu Diognetu dosta izrazitih sličnosti, što se tiče sadržaja pa i samoga teksta.

a) Pismo Diognetu govori o »novom čovjeku« (2, 1), o »novoj nauci« ili o »novom Logosu« (2, 1; 11, 4), o »novoj vrsti (ljudi) ili (vjerskoj) ustanovi (1). I Aristid pri koncu svoje Apologije s udivljenjem emfatično kliče: »I u istinu je to novi narod, i božanska je primjesa u njemu« (16, 3).

b) Pismo Diognetu (7, 2) tvrdi, da je Bog »nastanio Istinu među ljudima...«, govori ob »onima, koji postaju učenici Istine (11, 1).« I u Apologiji Aristidovoj čitamo, da su kršćani »tražili i našli istinu« (15, 1; 16, 1), da »su se oni jedini približili spoznaji istine« (16, 1).

c) I nauka u Bogu posve je slična u pismu Diognetu i u Apologiji Aristidovoj, samo što ova u prvom poglavlju najprije iznosi naravni dokaz za bitak Božji uz opisivanje njegovih svojstava, dok potomje pismo Diognetu ovu naravnu spoznaju Božju pravom pretpostavlja. Isporedi u ostalom »Tvorca neba i zemlje...« (15, 1) »Stvoritelja svega... (14, 2) u Apologiji sa pismom Diognetu (7, 2): »Stvoritelj svega...«

Što se tiče nauke o Trojstvu, osobito valja istaknuti, da niti pismo Diognetu niti Apologija u najpouzdanijem sirske prijevodu nikako ne spominje Duha Svetoga,¹⁴ jer nemajući analogije u prirodi niti u mitologiji poganskoj, pisac je pravom odgodio uputu u ovo duboko otajstvo na kasnije vrijeme. »Sina Božjega« ponovno spominju i jedan i drugi spis; pismo Diognetu često ga zove i Logosom; ista riječ nalazi se također u nekim odlomcima armenskog prijevoda Apologije. »Djevica Hebrejka«, koja se u Apologiji (2, 6) spomenula kao mati Isusa Krista, i u pismu Diognetu je natuknuta (12, 8); »evandjelja« zovu se svete knjige kršćanske u pismu Diognetu (11, 6); i opet u sirske prijevodu Apologije (16, 3. 5) spominju se dvaput »spisi njihovi« (sveti), pa i sama riječ »evandjelje« (c. 2.).

d) Pisac Diognetu kao i pisac Apologije, govoreći poganima, brižno se čuva, da ne bi smrt Isusovu pripisao neznabošcima: u Apologiji čitamo: »Baš su njega Židovi proboli (raspeli)... (2, 8)«, i opet u pismu Diognetu: »Njega puk njegov zlostavi...« (11, 3). Jednako nepovoljan, dapače i odveć nepovoljan sud izriču oba spisa

¹³ Tako sudi Bardenhewer sa većinom modernih patrologa. (Vidi Gesch. der altk. Litt. I, 174.—175.)

¹⁴ Istina armenski prijevod spominje Duha Sv.; ali patrolozi taj izraz drže za potonji umetak kao što i riječ »Bogorodica«. I grčki rašireni prijevod spominje Duha Sv. kao i ostale istine vjerovanja.

o židovskoj vjeri, premalo uvažujući tipični i pripravnici karakter Staroga Zavjeta; i s ovoga gledišta vidimo jasnu opreku sa potonjim apologijama kršćanstva. Protiv prigovora, da su obadva pisca valjda crpali iz jednog zajedničkog vrela, recimo iz t. zv. poslanice Barnabine, koja također prikazuje Stari Zavjet u veoma nepovoljnom smislu, usudio bih se reći: Tobožnja poslanica Barnabina upravo pretjeruje tipično značenje Starog Zavjeta, koji da nije imao realne podloge, dok pismo Diognetu i Apologija Aristidova jednom istom novom pogreškom pretjeruju *n o v o s t* kršćanstva u opreci sa svim drugim piscima poapostolskog i apologetskog razdoblja. Stoga je barem uzajamna ovisnost Diogn. i Apol. dosta jasna.

e) Po gotovu pak u zanosnom prikazivanju uzvišenog života kršćana oba se spisa krasno slažu, ne samo u mislima iznesenim, nego često i u riječima. Isp. Apol. 15.—17. i Diogn. 5.—6.

10. Ali kraj sve sličnosti jednog i drugog spisa ipak možemo konstatirati stalan razvitak misli i nauka. Kod pisanja Apologije ne nalazimo drugog povoda osim »klevetničkih jezika« (17, 6). Pisac ovdje u prvom redu smjera na zaštitu i obranu kršćana, pa zato i više s naravnog gledišta promatra kršćanstvo, obraćajući se ponovno i direktno samom caru. Pismo Diognetu nastalo je posebnim povodom onog trostrukog pitanja Diognetova, što pretpostavlja već neku spoznaju kršćanstva, nalik na onu, što je pripoćuje Apologija. Istina i u pismu Diognetu ponavljaju se mnoge misli iznesene već u Apologiji. Ali to je posve razumljivo, kad imamo na umu općenitiju apostolsku svrhu ovoga pisma. Autor ovdje ne ide toliko za obranom kršćanstva, koliko za obraćenjem Diognetovim i svih neznabožaca na kršćansku vjeru. To je već u uvodu jasno izrekao, što se tiče osobe Diognetove; a kasnije, gdje dirljivim riječima crta čovjekoljubivu i općenitu osnovu spasenja Kristova (c. 7.—10.), uzimlje naslovnika Diogneta samo kao primjer za sve ljude, koji su potrebni spasenja. Zato tu često također govori direktno o »našim grijesima« (9, 2...) i o »našem opravdanju« (9, 4...). Zato i ponavlja neke istine, koje su već u Apologiji spomenute, jer nije mogao pretpostaviti, da svi čitači Pisma znaju također za Apologiju. Konačno pak u epilogu (11, 1...) izrijeком se zove »učiteljem naroda«, koji »po službi svojoj dostojno pripoćuje predanu nauku onima, što postaju učenici Istine«. I nada se, da nema nikoga, koji »dobro poučen i prijateljev se sa Logosom, ne bi želio točno izučiti ono, što je Logos svojim učenicima objavio« (11, 2). Onda im obećaje, da će u Crkvi Božjoj postati »raj slasti«, gdje se uz »drvo znanja« nalazi i »drvo života«, kada naime sa pravom spoznajom združe i pravi život kršćanski, i tako će im se pojaviti spasenje. Ovdje dakako pri koncu spisa ističu se barem neki tipovi, kao što se i »milost proroka« spominje (11, 6). Taj je napredak od 4. poglavlja na ovom mjestu opravdan.

Uvažujući sve ove izvode i paralele, mislim, da doista nije presmjela tvrdnja Kihnova, da se velikom vjerojatnošću Aristid, pisac Apologije, ima držati i za autora pisma Diognetu.

11. Dr. Kihn potkrepljuje vjerojatnost svoje teze još nekim drugim historijskim podacima, koji se tiču osobe Hadrijanove, i onda kuša dokazati, da je naslovnik Apologije Aristidove također identičan s Diognetom. U ovoj potonjoj tvrdnji htio bih razlikovati objektivnu i subjektivnu tendenciju pisma (finem operis et finem operantis). Prema svojoj objektivnoj svrsi pismo je doista odgovor na tri u uvodu istaknuta pitanja nekog učenog Diogneta; a pod ovim vješto izabranim imenom lako se moglo prikriti ime samog cara Hadrijana. Nije posve isključeno, da je naslovnik pisma Diognet, učitelj slikarstva za mladog Marka Aurela; ali je vjerojatnije pod ovim imenom natuknut sam car Hadrijan, čije se veze sa kršćanstvom mogu dokazati, dok kod onoga slikara znamo za ime »Diognet« bez drugih podataka. U Apologiji Aristid direktno i javno se obraća na cara, što ga u uvodu poimence spominje pa i diljem sadržaja ponovno oslovljuje »Care« (cc. 1; 2; 3; 4; 7 (bis); 8; 9 (bis); 11; 13 (bis); 14; 15; 16; 17); a u pretposljednem poglavlju veli pisac (16, 4): »Nama je pak dovoljno, što smo Tvojem Veličanstvu u kratko obznanili vladanje i istinu kršćana«. — Nasuprot u svemu pismu Diognetu nalazimo samo jedamput u uvodu spomenut naslov *κράτιστε Διόγνητε*. Ovdje je jedna i druga riječ tako izabrana, da se može, ali ne mora odnositi na osobu carevu. Čini se, da je pisac imao svoje posebne razloge, da se u pismu tako oprezno izrazi.

Obzirom na svoju subjektivnu svrhu apostolsku stavio bi on samoga cara pa i sebe i druge kršćane u najveće neprilike, kad bi i ovdje jednako otvoreno oslovio Hadrijana kao što u Apologiji. »Kao privatno i tajno pismo mogao je taj spis dulje vremena (barem do smrti careve) ostati u carskom arhivu« (v. Kihn, 150); i tako bismo protumačili, zašto je to pismo i manje poznato nego javna Apologija istog pisca. Osobni i politički razlozi ponukali su i cara, da se preranim objelodanjivanjem toga pisma ne izigra pred poganskim rimskim svijetom kao prijatelj kršćana, pa da tako poštedi i same kršćane od osвете i bijesa pogana. A isti su razlozi morali zadržati također samoga pisca u granicama opreznosti, što se tiče naslovnika pisma.

S druge strane imamo pozitivnih svjedočanstva, da se car Hadrijan zanimao za kršćanstvo; pa se posve slaže s njegovim značajem ono usmeno ili pismeno raspitivanje i veoma revno nastojanje, o kojem govori pisac u uvodu (*πυνθανόμενον, επηρεσπουδακότα*). Lako je dapače moguće, da su apologeti Kvadrat i Aristid imali usmenu audienciju kod cara, kad su mu predali svoje Apologije, jer se Evzebiju služi izrazima *ἀπολογία επίφωνήσας (προσφωνήσας* Hist. eccl. 4, 3). Prema tomu i prvi natpis sirskeg prijevoda glasi: Apo-

logia, quam fecit Aristides coram Hadriano.« Aristid je nosio filozofski plašt, i tako je lako mogao pristupiti Hadrijanu, o kom pripovijeda Dion Kasije: »Vazda je u Rimu i drugdje imao oko sebe prve muževe carstva, objedovao s njima i vozio se s njima naokolo. Najuglednije je muževe pozivao na gozbu i kod stola je raspravljao o svakojakim predmetima...« (Rerum Romanarum lib. 67, 7). Kihn, oslanjajući se na istog rimskog pisca (l. 69, 3) dalje veli:¹⁵ »Kao što je u Aleksandriji Hadrijan općio s profesorima, tako i u Ateni, koja bijaše tada žarište znanstvenog života i stjecište svih duševnih veličina. Tu su plaćeni i neplaćeni učitelji govornišva i filozofije držali sjajna predavanja i raspravljali među sobom u učenim disputacijama. S njima je car kolegijalno općio. Rado im je razna pitanja predlagao i natjecao se s njima u umnim proizvodima. — Lampridije pripovijeda u životu cara Aleksandra Severa (c. 43.), kako je Hadrijan nakanio bio uvrstiti Krista u broj bogova, i kako je u tu svrhu po svim gradovima dao sažidati hramove bez kumira, koja su se još u trećem stoljeću prozvala »Hadrianea«, jer nije u njima bilo kipova božanstva. Ali po istom piscu poganski su svećenici zapriječili, da car nije Krista uvrstio među bogove, jer upitana proročišta izjaviše, da će se u tom slučaju svi podanici pokršćaniti, a svi drugi hramovi da će opustjeti. Premda autentičnost toga izvještaja nije izvan svake sumnje, ipak se sve to slaže sa značajem Hadrijanovim. Stoga i Dr. Weiss (Weltgeschichte III, 325) drži to za vjerojatno.

Po Kihnu, koji se ovdje poziva na stručnjake,¹⁶ car Hadrijan dao se u Ateni svečano uvesti u eleuzijske tajne u zimi g. 125/6. Tom prigodom bit će, da je primio Apologije apostolskog učenika Kvadrata i filozofa Aristida. A pismo Diognetu kao odgovor na tri pitanja naslovnikova nastalo je istom iza toga, jer služi Apologiji kao dopunjak. No nemamo ni razloga, da dugo odgodimo trostruk upit radoznalog Diogneta ili odgovor Aristidov moćnom gospodaru, koji je sam tražio taj odgovor. Obzirući se na sve ove prilike, Dr. Kihn označuje proljeće g. 126. kao datum ovoga pisma. Prema stručnjaku Dürr-u Hadrijan je tada još boravio u Ateni, te se kasnije preko Peloponeza i preko Sicilije vratio u Rim oko sredine novembra.¹⁷ Ivan Rabar također drži, po svojim francuskim i njemačkim autoritetima, da se Hadrijan do proljeća g. 126. zadržao u Grčkoj i onda se preko Sicilije vratio u Rim.¹⁸ I on ističe, da je isti car u Ateni »sudjelovao pri eleuzijskim misterijama«, da je tu živio »kao bogati privatnik, sastajao se s pjesnicima i umjetnicima, s filozo-

¹⁵ Ursprung ... 151.

¹⁶ Hertzberg, Geschichte Griechenlands unter der Herrschaft der Römer; II. Dürr, Reisen des Kaisers Hadrian.

¹⁷ Dürr I. c. 58.

¹⁸ Povijest Carstva Rimskoga I, 227.

fima raspravljao pitanja filozofska, a nije prezirao niti njihovih zabava, navlastito lova.«¹⁹

12. Za naše je pitanje osobito zanimljivo, što isti pisac na temelju autora u uvodu spomenutih dalje (str. 234.—235.) veli: »I vjerskim se pitanjima zanimao Hadrijan, no on ih je slabo shvatao. Ni kršćanstva on nije pojmio, premda su ga na njegov zahtjev u nj uputili filozof obraćenik Aristid i jedan od prvih kršćanskih apologeta biskup²⁰ Quadratus (g. 126.)...« Rabar nije pobliže označio vrela, iz kojeg je crpao ove podatke. Ali se ova vijest posve slaže s našim shvaćanjem, što se tiče pismenog, a valjda i usmenog saobraćaja između Aristida i Hadrijana. Riječima »na njegov zahtjev« ne može se istina naći jasna potvrda diljem sve novootkrivene Apologije Aristidove. Ali u uvodu pisma Diognetu imamo očitu izjavu piščevu, koja odgovara tom »zahtjevu« i izvrsno pristaje na cara Hadrijana: »Vidim Te, vrli Diognete, gdje se pun revnosti trsiš, da upoznaš religiju kršćana, i gdje se jasno i brižno raspituješ o njima...«

*

Time ću svršiti ovu raspravu u nadi, da sam dovoljno obranio i učvrstio vjerojatnost teze Dra Kihna o istovjetnosti apologeta svetog Aristida i pisca krasne poslanice Diognetu. Smjela druga tvrdnja Kihnova o identičnosti Hadrijanovoj i Diognetovoj ne će se činiti presmjelom onomu, koji se prije uvjerio o identičnosti Aristidovoj i pisca onog klasičnog pisma.

Moguće je također, da je Diognet fingirana osoba. Ali su onda fingirana i tri uvodna pitanja njegova; a to je manje vjerojatno, nego mnijenje stručnjaka Dra Kihna.

¹⁹ *ibid.* I, 228.

²⁰ Rabar ovdje poput sv. Jeronima istovjetuje učenika apostolskog i apologeta sa biskupom Kvadratom, koji je bio suvremenik cara Marka Aurela (166—180). V. Bardenhewer, *Gesch. der altk. Litteratur* I, 168.